

Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій

М. М. Паук

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна

Paper received 12.04.17; Accepted for publication 18.04.17.

Анотація: У статті на основі аналізу семантики прислів'їв визначено синтаксичні і семантичні механізми появи в них афористичності. Одним з розповсюджених способів надання висловлюванню, яке має форму простого речення, афористичності є несподіване поєднання двох пропозицій. Одна з цих пропозицій виражена предикативною основою, а інша міститься в різноманітних актуалізованих обмежувальних синтаксемах. Показано основні різновиди обмежувальних синтаксем, визначено їх синтаксичні й семантичні особливості.

Ключові слова: прислів'я, синтаксична і семантична будова речення, обмежувальні синтаксеми.

Аналіз лінгвістичної літератури засвідчує посилення інтересу до мови паремій, що знайшло відбиття в ряді великих публікацій [11; 8; 10]. Однією з характерних рис прислів'їв виступає їхня парадоксальність [15, с. 131 – 141; 6, с. 504 – 519; 4, с. 1 – 6; 5, с. 21 – 24]. За спостереженнями Е.Е. Іванова, «в словнику російських прислів'їв і приказок В.П. Жукова міститься більше 260 одиниць, які висловлюють закономірності, що суперечать дійсності, тобто парадоксів і коанів (приблизно 25% від загальної кількості афористичних прислів'їв). Словник білоруських прислів'їв і приказок І. Я. Лепешева і М. А. Яколцевич містить більше 330 одиниць, які за своєю семантикою відносяться до парадоксів і коанів (також приблизно 25% від загальної кількості афористичних одиниць)» [5, с. 25].

Метою статті є дослідження питання про наявність парадоксальних й ірраціональних висловів у складі українських паремій, а також встановлення синтаксичних і семантичних механізмів досягнення афористичності прислів'їв шляхом використання парадоксальності й банальності смислу їх предикативної основи.

Розгляд українських прислів'їв, вміщених у збірці «Українські народні прислів'я та приказки» [14], дає всі підстави для висновку, що парадоксальність властива і їм, вона має приблизно ту ж частотність, що спостерігається в зібраннях російських і білоруських паремій. Можна погодитися з висновком Е.Е. Іванова, що одним із спонукальних факторів появи парадоксу в пареміях, є орієнтація на те, щоб «привернути до себе увагу» [5, с. 25]. Але, як засвідчує аналіз українських прислів'їв, не тільки це є причиною парадоксальності. Парадоксальність насамперед впливає з особливостей граматичної семантики прислів'їв.

Відтворюваність прислів'їв ґрунтується на тому, що їх зміст має узагальнений характер. Це зумовлює неререферентність як аргументів ситуацій, названих у прислів'ї, так і всієї ситуації в цілому (див. ознаки референтності у викладі Н. Д. Арутюнової [1, с. 179 – 204]). Наприклад, у прислів'ї *Лінивого коня б'ють* [14, с. 113] аргумент-носії ознаки *кінь* – це не якась конкретно названа тварина. Тут йдеться про будь-якого коня. Спроба надати цьому аргументові референтних властивостей, тобто здатності позначати одиничний конкретний предмет, призводить до зміни статусу висловлювання: воно перетворюється з прислів'я у звичайне речення: *Цього лінивого коня б'ють*. У наведеному реченні втрачається образність, воно

стає засобом передачі інформації про ставлення до певної тварини.

Як показує аналіз, ознаки референтності в прислів'ях втрачають навіть власні імена людей, яким у звичайних реченнях така властивість притаманна. Наприклад, у прислів'ях *На бідного Хому і дерево падає* [14, с. 16]; *Якби Хомі гроші, був би і він хороший, а нема — всяк мина*. [14, с. 19]; *Без Кіндрата пуста хата* [14, с. 85]; *Для нашого Федота не страшна робота* [14, с. 103]; *Якби хтів Хома, так би робив і дома* [14, с. 109]; *Іван робить — Іван їсть, Іван не робить — має піст* [14, с. 110]; *У Федорки різні одговорки: то ноги болять, як їти треба жать, то в попереці колька, коли йде прополка, а як треба їсти, то ї зуби не болять* [14, с. 112] імена є засобом називання якоїсь невизначеної або ж неререферентно визначеної особи. Останнє пов'язано з закріпленістю за деякими іменами певних народних уявлень про риси людини, яка носить це ім'я. Наприклад, Хома – це невдаха, про що свідчать і наведені вище прислів'я. Цю рису на матеріалі російських прислів'їв відзначає і О.О. Бірюкова: «навіть наявність власного імені в прислів'ї не дозволяє говорити про якийсь конкретний суб'єкт: *Хороша дочка Аннушка, когда хвалит мать да бабушка*. Аннушкой тут може бути будь-яка людина, не тільки жіночої, але й чоловічої статі. Такий ступінь взаємозамінності, узагальнення характерний тільки прислів'ям» (переклад мій – М.П.) [2, с. 138]. Щоправда, втрата референтності не стосується всіх власних назв, вона не відбувається у географічних назвах, назвах святих. Наприклад: *На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернется* [14, с. 36]; *Як прийде Ілля, то наробить у полі гнилля* [14, с. 75]; *Як Михайло закує, то Микола розкує* [14, с. 76].

Послідовне неререферентне прочитання аргументів прислів'їв, за деякими щойно наведеними винятками, зумовлює відсутність у складі прислів'їв речень, що передають конкретні ситуації реальної дійсності. Іншими словами, можна констатувати, що в складі прислів'їв денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають певні узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, прояви, які не пов'язані з реальністю відношеннями прямого відбиття певних ситуацій. Такі предикати можна позначити як предикати класу дій, процесів, станів тощо, ознакою яких є те, що їхні денотати не лежать на часовій осі, а виражають певні узагальнені якості аргументів. Ці семан-

тичні обмеження і стають першопричиною парадоксальності багатьох прислів'їв.

Особливо часто парадоксальність спостерігається в межах предикативної основи прислів'їв. Наприклад: *В зимовий холод кожний молод* [14, с. 58]; *Йому й ворона за солов'я стане* [14, с. 62]; *В гостях і жук м'ясо* [14, с. 65]; *І собака зимою про хату думає* [14, с. 71]; *У корови молоко на язиці* [14, с. 89]; *Добру людину бджола не кусає* [14, с. 94]. У наведених прислів'ях предикативні основи *кожний молод*, *ворона за солов'я стане*, *жук – м'ясо*, *собака про хату думає*, *молоко на язиці*, *бджола не кусає*, звичайно, несуть у собі ознаки невідповідності дійсності: не всі люди є молодими, незрозумілим є ототожнення ворони і солов'я, не відповідає національним традиціям сприйняття жуків у якості харчових продуктів, недоведеним є твердження, що собака думає про хату, дивним є положення, що молоко розташовується на язиці, суперечить нашим знанням про бджіл твердження, що вони не кусають людину. Кількість подібних виявів парадоксальності в предикативних основах прислів'їв значно перевищує число прислів'їв, яким приписують ознаку парадоксальності.

Пояснення цього полягає в тому, що предикативні основи прислів'їв належать до загальних суджень, ознакою яких є те, що в них предикатна характеристика приписується кожному предмету класу. Логічні схеми таких суджень мають вигляд *Усі S є P* або *Жодне S не є P*. Особливість використовуваних при цьому предикатів є те, що вони позначають постійні позачасові властивості класу предметів. Більше того, загальні судження, що передають предикативні основи, належать до розряду категоричних, оскільки в них не міститься будь-яких умов або варіантів прояву предикативної ознаки. Отже умовою відсутності парадоксальності предикативної основи виступає презумпція, що всі без винятку предмети класу мають зазначену предикативну ознаку або що ця ознака є характерною рисою предметів одного класу. До таких предикатів можуть належати екзистенційні предикати, предикати, що позначають родову приналежність класу предметів тощо. Наприклад: *Зірки існують*, *Усі адвокати – юристи*, *Людина смертна*. Але у переважній більшості випадків категоричні загальні судження можливо заперечити щодо належності предикативної ознаки до всіх предметів класу. Наприклад, стверджуючи *Усі люди добрі, сміливі, сильні* ми завжди згадуємо винятки з цього правила, говорячи *Усі квіти красиві*, можемо пригадати квітку, яка не відповідає цій характеристиці. Є всі підстави констатувати, що для категоричних загальних суджень, зафіксованих у прислів'ях, невідповідність дійсності і пов'язана з цим парадоксальність є швидше правилом, ніж виключенням.

У процесі створення паремійного вислову відбувається трансформація категоричних загальних суджень у некатегоричні. Це досягається за допомогою ряду стратегій побудови закінченого прислів'я.

Найпоширенішим способом подолання категоричності є введення в прислів'я членів речення, які обмежують умовний простір реалізації судження, що міститься в предикативній основі. Позначимо цей тип обмеження диктальним, оскільки він позначає умов-

ний простір дійсності в межах якого реалізується зв'язок суб'єкта і його предикативної ознаки. Наприклад, у наведених вище прислів'ях ми легко виділяємо ці компоненти: для прислів'я *В зимовий холод кожний молод* умовою реалізації судження *кожний молод* є певна температура (*Тоді, коли зимовий холод, кожний молод*), у прислів'ї *В гостях і жук м'ясо* категоричність основи речення знімається за допомогою обставини місця в *гостях* (*Якщо перебуваєш у гостях, то там і жук м'ясо*), у прислів'ї *Добру людину бджола не кусає* функцію зняття категоричності судження *Людину бджола не кусає* виконує означення (*Якщо людина добра, її бджола не кусає*).

У складі диктальних обмежувачів можна виділити дві великі групи. Одну з них складають різноманітні за структурою і семантикою члени речення, які в мовознавчій літературі виділені в окремий розряд другорядних членів речення, названих детермінантами [12; 13; 3, с. 629]. За допомогою детермінантів відбувається перетворення загальних категоричних суджень, зосереджених в предикативних основах, у загальні некатегоричні судження, адже детермінанти обмежують рамки справедливості думки, вираженої в предикативній основі. Але не тільки ця роль характеризує детермінанти. Перебуваючи в абсолютній преппозиції, детермінантні словоформи актуалізують свої приховані предикатні властивості, пов'язані з позначенням певної ситуації. У наведених прикладах це *зимовий холод*, *зима*, *бути в гостях*. У результаті між детермінантом і предикатом основи речення з'являються відношення зумовленості: предикатна ознака, прихована в детермінанті, послідовно виступає передумовою появи предикатної ознаки основи речення: *зимовий холод – молод*, *зима – думати про хату*, *бути в гостях – сприймати жука за м'ясо*. Подібні поєднання, безумовно, мають ознаки несподіваності, а тому привносять у прислів'я відчуття свіжості, афористичності.

Другу велику підгрупу прислів'їв з диктальними обмежувачами представляють прислів'я типу *Добру людину бджола не кусає*, у яких зняття категоричності судження відбувається за допомогою обмеження обсягу денотатів, позначених аргументом. Це обмеження пов'язане з використанням різноманітних означень. У наведеному прикладі введення означення призводить до зняття когнітивного дисонансу, який викликає предикативна основа прислів'я *людину бджола не кусає*, адже загальновідомою є протилежна думка, що бджоли людей як раз і кусають. Обмеження кола осіб, на перший погляд, мало б залишати зазначену невідповідність змісту прислів'я дійсності, адже за законами логіки, якщо якась ознака властива всім предметам певного класу, то вона спостерігається і у предметів, що входять в підклас. Власне, це відчувається у порівнянні речень *Людину бджола не кусає*, *Бджола не кусає людину* і *Бджола не кусає добру людину*: в усіх них, у тому числі в третьому реченні, в якому обмежено обсяг об'єкта дії, спостерігається невідповідність реальним відношенням, що властиві дійсності. Зняття парадоксальності відбувається лише у разі абсолютної пропозиції означення *добрий*, а також інтонаційного виділення цього означення: *Добру / людину // бджола не кусає*. У цій позиції спостері-

гається набуття означенням властивостей предиката умовного предикатного виразу, про що свідчить синонімічне зближення наведеного прислів'я зі складнопідрядним реченням *Якщо людина добра, її бджола не кусає* і відсутність подібних синонімічних зближень у реченні з неактуалізованим означенням *Бджола не кусає добру людину*. Як і у випадку прислів'їв з детермінантами між актуалізованим означенням і присудком утворюються специфічні для прислів'їв відношення зумовленості ознак. Предикатна ознака, виражена означенням афористично виступає умовою появи ознаки, вираженої присудком.

У щойно розглянутому прислів'ї означення стосуються прямого додатка. Не менш широко спостерігаються випадки, коли означення характеризує підмет або ж непрямі додатки. Наприклад: *Бідна душа без гроша* [14, с. 18]; *Панські очі завидючі, а руки загребуці* [14, с. 25]; *Блудна вівця — вовча вечеря* [14, с. 87]; *Старий віл борозни не скривить, але й глибоко не оре* [14, с. 88]; *Найманий кінь ніколи не змучений* [14, с. 89]; *Маленька собачка — до старості щеня* [14, с. 92]; *Гладкий кіт мишей не ловить* [14, с. 93]; *У доброго коня недовгі верстви* [14, с. 89]; *Норовистому коневі і майдан тісний* [14, с. 89]. У більшості з наведених прикладів наявність означення є необхідною умовою побудови афористичного вислову на базі парадоксальних, незрозумілих: або ж банальних суджень, що містяться в предикативній основі *душа без гроша; очі завидючі, а руки загребуці; кінь ніколи не змучений; собачка — до старості щеня; кіт мишей не ловить; У коня недовгі верстви; коневі і майдан тісний*.

Наведені приклади демонструють ряд типових рис побудови і семантики прислів'їв з диктальними обмежувальними означеннями — це абсолютна препозиція означення і пояснюваного ним іменника, актуалізація предикатного значення в означення, яке одержує функцію каузатора ознаки, яку виражає присудок. Усі речення з диктальними обмежувальними означеннями демонструють прозорі синонімічні відношення зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Наприклад: *Бідна душа без гроша— Якщо душа бідна,*

вона без гроша; Панські очі завидючі, а руки загребуці — Якщо очі панські, вони завидючі, а якщо руки панські, вони загребуці; Блудна вівця — вовча вечеря Якщо вівця блудна, вона вовча вечеря. Отже, актуалізовані означення передають потенційні каузативні зв'язки між ознакою, яку вони виражають, і ознакою, яку позначає присудок. Констатація цих зв'язків і лежить в основі образності і афористичності прислів'їв.

Як засвідчує аналіз українських паремій, реалізація каузативних потенційних відношень може відбуватися і за рахунок актуалізації складових семної структури слова. Зазначені властивості демонструють, зокрема, такі прислів'я: *У бідного щодня піст* [14, с. 16]; *Бідному википить, а багатому накопить* [14, с. 18]. Наведені приклади мають тісні синонімічні зв'язки зі складнопідрядними реченнями з підрядними умовними, в яких присудок виражається прикметником: *Якщо людина бідна, у неї щодня піст; Якщо людина бідна, її википить, а якщо багата, її накопить.*

До прислів'їв з модальними обмежувачами належать вислови, в яких відбувається обмеження категоричного загального судження, що міститься в предикативній основі, за рахунок звуження кола осіб, які поділяють це судження чи які продукують таке судження. Наприклад: *Йому й ворона за солов'я стане* [14, с. 62]; *Йому щодня неділя* [14, с. 68]; *Що кому, а сліпій курці все просо сниться* [14, с. 94]; *У лінійові Хими свято щоднини* [14, с. 114]. Порівняно з диктальними обмежувачами модальні обмежувачі не мають значного структурного і семантичного різноманіття.

Таким чином, можна зробити висновок, що афористичність паремій значною мірою зумовлена використанням актуалізованих обмежувачів. Ці обмежувачі мають специфічні формальні ознаки, а також досить своєрідні граматичні властивості, пов'язані з синкретизмом граматичних значень, наявністю транспозиційних переходів. Вивчення таких словоформ в аспекті опису їх форми і семантики становить науковий інтерес не тільки для пареміології, але й для теорії граматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Нина Давидовна Арутюнова. — М.: Едиториал УРСС, 2005. — 384 с.
2. Бирюкова Е. А. К вопросу о семантико-грамматическом потенциале русских пословиц / Е. А. Бирюкова // Вестник Новгородского государственного университета. — 2014. — №77. — С. 137 — 139.
3. Грамматика современного русского литературного языка, М.: Наука, 1970. — 768 с.
4. Жусупов А. Е. Парадоксальные пословицы (на материале казахского языка) // International Journal of Russian Studies. 2012. № 1/2 (July). Pp. 1–6.
5. Иванов Е. Е. Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках // Вестник Новгородского государственного университета. 2014. №77. С. 21 — 24.
6. Левин Ю. И. Логико-семиотический эксперимент в фольклоре // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. М.: Языки русской культуры, 1998. С. 504–519.
7. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис. М.: Наука, 1980. — 709 с.
8. Селиверстова Е. И. Пространство русской пословицы: постоянство и изменчивость / Елена Ивановна Селиверстова. — СПб.: ООО «Мирс», 2009 — 270 с.
9. Семантические типы предикатов. — М.: Наука, 1982. — 365с.
10. Семененко Н. Н., Шипицына Г. М. Русская пословица: функции, семантика, системность / Наталия Николаевна Семененко, Галина Михайловна Шипицына. — Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. — 170 с.
11. Тарланов З. К. Русские пословицы: Синтаксис и поэтика. / Замир Курбанович Тарланов. — Петрозаводск: Издательство Петр ГУ, 1990. — 448 с.
12. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания. — 1964. — № 6. — С. 77 — 93.
13. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения) // Филологические науки. — 1973. — № 5. — С. 66 — 77.

14. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1984. – 391 с.
15. Kuusi M. Concerning Folk Paradoxes // Mind and Form in Folklore. Selected Essays of Matti Kuusi / ed. H. Ilomaki.

Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1994. P. 131–141.

REFERENCES

1. Arutyunova N. D. Proposition and its meaning: logical and semantic problems / Nina Davidovna Arutyunova. – M.: Editorial URSS, 2005. – 384 p.
2. Biryukova E. A. On the question of the semantico-grammatical potential of Russian proverbs / EA Biryukova // Bulletin of Novgorod State University. – 2014. – №77. – pp. 137 – 139.
3. Grammar of the modern Russian literary language, Moscow: Nauka, 1970. – 768 p.
4. Zhusupov A. E. Paradoxical proverbs (based on the Kazakh language) // International Journal of Russian Studies. 2012. № 1/2 (July). Pp. 1–6.
5. Ivanov E. E. Paradoxical proverbs in Russian and Belarusian languages // Bulletin of Novgorod State University. 2014. №77. Pp. 21 – 24.
6. Levin Yu. I. Logico-semiotic experiment in folklore // Selected works. Poetics. Semiotics. M.: Languages of Russian culture, 1998. P. 504–519.
7. Russian grammar. T. 2. Syntax. Moscow: Nauka, 1980. – 709 p.
8. Seliverstova E. I. Space of the Russian proverb: constancy and variability / Elena Ivanovna Seliverstova. – St. Petersburg: MIRS LLC, 2009. – 270 p.
9. Semantic types of predicates. – Moscow: Nauka, 1982. – 365s.
10. Semenenko N. N., Shipitsyna G. M. Russian proverb: functions, semantics, systemic / Natalia Nikolaevna Semenenko, Galina Mikhailovna Shipitsyna. – Belgorod: Belarusian State University Publishing House, 2005. – 170 p.
11. Tarlanov Z. K. Russian proverbs: Syntax and poetics. / Zamir Kurbanovich Tarlanov. – Petrozavodsk: Publishing house Petr GU, 1990. – 448 p.
12. Shvedova N. Yu. Deterministic object and determinative circumstance as independent distributors of the sentence // Questions of linguistics. – 1964. – No. 6. – P. 77 – 93.
13. Shvedova N. Yu. To disputes about determinants (circumstantial and non-independent determination of a simple sentence) // Philological Sciences. – 1973. – No. 5. – P. 66 – 77.
14. Ukrainian folk proverbs. – K.: "Dnipro", 1984. – 391 p.

From paradoxicality to aphorism – one way of creating Ukrainian proverbs

M. M. Pauk

Abstract: The article is about syntactic and semantic mechanisms of aphoristic appearance. The research under consideration is based on proverbs semantics. One of the common way of giving to expression, that has a form of a simple sentence, some aphoristic quality is unexpected combination of two proposals. One of these proposals is expressed by predicative basis, while the other contains in a variety of restrictive syntaxems. The main types of restrictive syntaxemes are shown, their syntactic and semantic features are defined.

Keywords: *proverb, syntactic and semantic structure of sentences, restrictive syntaxems.*

От парадоксальности к афористичности – один из путей создания украинских паремий

M. M. Паук

Аннотация: В статье на основе анализа семантики пословиц определены синтаксические и семантические механизмы появления в них афористичности. Одним из распространенных способов предоставления высказыванию, которое имеет форму простого предложения, афористичности является неожиданное сочетание двух пропозиций. Одна из этих пропозиций выражена предикативной основой, а другая содержится в различных актуализированных ограничительных синтаксемах. Показаны основные разновидности ограничительных синтаксем, определены их синтаксические и семантические особенности.

Ключевые слова: *пословицы, синтаксическая и семантическая структура предложения, ограничительные синтаксемы.*